

UDK:159.9.072.43

Atham JO'RAYEV,
Termiz iqtisodiyot va servis universiteti Psixologiya fani o'qituvchisi
E-mail: ustozjurayev@gmail.com

Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori B.Norbekova taqrizi asosida

ETNOPSIXOLOGIYAGA OID DASTLABGI BILIMLARNING VUJUDGA KELISH TARIXI

Annotatsiya

Ushbu maqolada Etno kishilik jamiyat birligining tarixiy davrlari bilimlarining paydo bo'lishi. Har bir xalqqa xos bo'lgan milliy harakter, urf-odat va an'analar, milliy tuyg'ular va did (ta'b), etnik ong va milliy o'zini o'zi anglashni vujudga kelishi, namoyon bo'lishi, o'zgarishi va rivojlanishi kabi masalalar ham etnopsixologiyani o'rganish birligi hisoblanadi. Shuningdek mamlakatimizda milliy qadriyatlarini tiklash bo'yicha jiddiy tadbirlarning amalga oshirilayotganligi ma'naviyatimizning tiklanishida juda muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: Etnopsixologiya "etnos", millat, urf-odat, an'analar, milliy va millatlararo etno munosabatlar, Milliy qadriyatlar, milliy harakter.

ИСТОРИЯ ПЕРВОНАЧАЛЬНЫХ ЗНАНИЙ ЭТНОПСИХОЛОГИИ

Аннотация

В данной статье рассматривается возникновение знаний об исторических периодах единства этноличностной общности. Возникновение и проявление национального характера, обычаев и традиций, национальных чувств и вкусов, этнического самосознания и национального самосознания характерны для каждой нации. Такие вопросы, как изменение и развитие, также являются единицей изучения этнопсихологии. Также очень важно для восстановления нашей духовности, то что в нашей стране принимаются серьезные меры по восстановлению национальных ценностей.

Ключевые слова: Этнопсихология, «этнос», нация, обычаи, традиции, национальные и межнациональные этноотношения, национальные ценности, национальный характер.

HISTORY OF ORIGINAL KNOWLEDGE OF ETHNOPSICOLOGY

Annotation

This article examines the emergence of knowledge about historical periods of unity of an ethno-personal community. The emergence and manifestation of national character, customs and traditions, national feelings and tastes, ethnic identity and national identity are characteristic of every nation. Issues such as change and development are also the unit of study of ethnopsychology. It is also very important for the restoration of our spirituality that serious measures are being taken in our country to restore national values.

Key words: Ethnopsychology, "ethnos", nation, customs, traditions, national and interethnic ethnic relations, national values, national character.

Kirish. Insoniyat tarixining qadimgi davrlaridan boshlab etnik guruh psixik hayotining turli jihatlari bilan bog'liq masalalarga bo'lgan qiziqish faqat ortib bormoqda. Etnopsixologik xususiyatlarining ayrim belgilari kishilar birligining hamma tarixiy davrlariga ayrim ya'ni urug', qabila, millatlarga hosdir. Etnopsixologiya fanlararo bilim bo'limi bo'lib, u kishilar ruhiyatining etnikmadaniy xususiyatlarini, etnik guruhlarning psixologik xususiyatlarini, shuningdek, millatlararo munosabatlarning psixologik jihatlari o'rganadi. Umum milliy qadriyatlarimizning tiklanayotganligini bugungi kunda jahon tan olmoqda. Barkamol shaxsni tarbiyalashda milliy qadriyatlar va urf-odatlardan foydalanish bugungi kunda ta'lim-tarbiya jarayoni oldida turgan eng dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi[1].

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. O'tmishni, milliy qadriyatlarini bilish, donishmand xalqimizning asriy an'ana va udumlarini o'rganish ma'naviy, ma'rifiy, tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi. Zero, har bir xalqning, millatning o'z milliy an'analari, udumlari, bebaho qadriyatlarini mavjudki, ularni asrab- avaylash, hurmat qilish, kelgusi avlodlarga yetkazish orqali ularda milliy g'urur va iftixor hislarini rivojlantirish, qadriyatlarini ulug'lash bilan bog'liq fazilatlarini shakllantirish har bir davrlarda ham eng dolzarb masalalardan bo'lib kelgan. Eng avvalo o'z milliy qadriyatlarimiz, etnik

xususiyatlarimizni, qolaversa, har bir xalqqa xos bo'lgan etnopsixologik xususiyatlarini bilish, milliy psixologik qiyofani, uning elementlari bo'lmish milliy xarakter, milliy urf-odat va an'analar, milliy g'oya, did, milliy ongning shakllanishi etnik munosabatlar zamirida shakllanadi. Shaxslararo munosabatlar etnopsixologiyasida milliy birlik tuyg'usini mustahkamlanishi bugungi juda tezkor va o'zgaruvchan, tahlikali zamonda tinch, osuda va insoniy qadriyatlarini asrab yashash imkonini ta'minlaydi.

Yurtboshimiz Sh.M. Mirziyoyevning 2017 yil 7-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi farmonida ham xavfsizlik, millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglikni ta'minlash, chuqur o'ylangan, o'zaro manfaatli va amaliy ruhdagi tashqi siyosat yuritish deb nomlangan yo'nalishida o'zaro milliy va etnik munosabatlarni, qo'shni davlatlar bilan ijobiy hamkorlikka asoslanilgan aloqalarni kuchaytirish, baynalmilal qadriyatlarini asrash kabi o'zbek millati turmush tarziga xos jihatlarga e'tibor qaratilgan[2].

Bu fan rivojlanish va rivojlanish qonuniyatlarini o'rganuvchi fandir, muayyan etnik jamoalar vakillari sifatida odamlarning milliy psixologik xususiyatlarining namoyon bo'lishi. Falsafa va sotsiologiya etnik guruhlari va birinchi navbatda, millatlarning psixologik o'ziga xosligini va uning

odamlarning millatlararo muloqotiga ta'sir qilish xususiyatlarini nazariy jihatdan tushunadi[9].

Etnopsixologik bilimlarning dastlabki donalari antik mualliflar - faylasuf va tarixchilarning asarlarini o'z ichiga oladi. Mamlakatimizda milliy qadriyatlarini tiklash bo'yicha jiddiy tadbirlarning amalga oshirilayotganligi ma'naviyatimizning tiklanishida juda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Arestotel, Gippokrat, Gerodot, Katta Pliniy, M. Lazar va X. Shtayntal, Strabon kabilar. Shunday qilib, qadimgi yunon shifokori va tibbiy geografiyaning asoschisi Gippokrat atrof-muhitning odamlarning psixologik xususiyatlarining shakllanishiga ta'sirini ta'kidlagan va umumiy pozitsiyani ilgari surdi, unga ko'ra xalqlar o'rtasidagi barcha farqlar, shu jumladan ularning xatti-harakatlari va odatlari tabiat va iqlim bilan bog'liq. Rossiyada uzoq vaqt yashagan xalqlarning psixologiyasiga qiziqishni davlatimizning taniqli jamoat arboblari ko'rsatdilar[6]. Ular millatlararo munosabatlarning mohiyatini tahlil qilish, ularning kelajakdagi rivojlanishini bashorat qilish uchun o'zlarining ko'plab mulohazalaridan foydalanganlar. Etnopsixologiya" etnologiya va psixologiya fanlarining qo'shilishidan tashkil topgan bo'lib, grekcha "etnos" xalq, qabila, "psixologiya"- rux ilmi, degan ma'nolarni anglatadi. Bu fan ma'lum millat va etnik birlik vakillarining o'ziga xos ruxiy qiyofasi, xulq-atvorining, zamonaviy termin bilan aytganda, "mentalitetini" o'rganadi. Har bir xalqqa xos bo'lgan milliy xarakter, urf-odat va an'analar, milliy tuyg'ular va did, etnik ong va milliy o'zini o'zi anglashni vujudga kelishi, namoyon bo'lishi, o'zgarishi va rivojlanishi kabi masalalar ham etnopsixologiyani o'rganish ob'yekti hisoblanadi. Gerodot (miloddan avvalgi 490-480-yillar - miloddan avvalgi 425-yillarda tug'ilgan) nafaqat tarix, balki etnografiya fanining ham «otasi» hisoblanadi. Uning o'zi ham bajonidil va ko'p kezib yurgan va sayohatlari davomida uchrashgan xalqlarning ajoyib xususiyatlari haqida gapirgan. Gerodotning "Tarixi"da biz axloqiy yondashuvning birinchi urinishlaridan biri bilan uchrashamiz, chunki olim uni qiziqtiradigan turli xalqlarning hayoti va xarakterining xususiyatlarini atrof-dagi tabiiy muhit va shu bilan birga tushuntirishga intiladi. Vaqt ularni bir-biri bilan taqqoslaydi: «Misrdagi osmon boshqa joylardan farq qilganidek va ularning daryosi tabiiy xususiyatlari bilan boshqa daryolardan farq qilganidek, misrliklarning urf-odatlari ham boshqa xalqlarinkiga deyarli barcha jihatdan qarama-qarshidir[4]. Millatning yuksalishi bugungi kunda dunyoning barcha mamlakatlari va xalqlarini qamrab olgan globallashuv jarayoniga odamlarning tabiiy javobiga aylandi. Taniqli rus olimlari Ivan Terrible, Pyotr I, Ketrin I, P.A. Stolypin; M.V. Lomonosov, V.N. Tatishchev, N. Ya. Danilevskiy kabi, buyuk rus yozuvchilari A.S. Pushkin, N.A. Nekrasov, L.N. Tolstoy va boshqalar. Ularning barchasi o'z bayonotlarida va asarlarida, Rossiyada yashovchi turli etnik jamoalar vakillarining kundalik hayotida, an'analarida, urf-odatlarida, ijtimoiy hayotining ko'rinishlarida mavjud bo'lgan psixologik farqlarga jiddiy e'tibor qaratdilar[3]. Fransuz faylasuflari orasida geografik determinizmning eng ko'zga ko'ringan namoyandasi K. Monteskyu (1689-1755) bo'lib, u "odamlarni ko'p narsa boshqaradi: iqlim, din, qonunlar, davlat boshqaruvi tamoyillari, o'tmish namunalari, odatlar, urf-odatlar; bularning barchasi natijasida xalqning umumiy ruhi shakllanadi" Etnik (etnik hamjamiyat) - bu paydo bo'ladigan, faoliyat ko'rsatadigan, o'zaro ta'sir qiladigan va o'ladigan odamlarning haqiqatan ham mavjud guruhi. Gumilevning ta'kidlashicha, etnos - bu o'ziga xos ichki tizimiga va o'ziga xos xatti-harakatlar stereotipiga ega bo'lgan boshqa shunga o'xshash jamoalarga qarama-qarshi bo'lgan odamlarning u yoki bu jamoasi. Y. Bromleyning fikricha, etnos - bu ma'lum bir hududda tarixan shakllangan, til, madaniyat va ruhiyatning umumiy xususiyatlariga ega bo'lgan, shuningdek, boshqa

o'xshash shakllanishlardan farqini anglaydigan barqaror odamlar yig'indisidir[8].

O'zbek xalqining hozirgi milliy ma'naviyati va qadriyatlarini o'tmish milliy ma'naviyatining davomi bo'lib, ularga do'stlik, mehmondo'stlik, insonparvarlik, axloqiy poklik, saxiylik, xushmuomalalik, hayolilik, sizlab muomala qilish, ozodalik, xushchaqchaqlik, xushfelliqlik, mardlik, samimiylik, lutfi karamlik, ro'zg'orparvarlik, ona yurt va xalqiga muhabbatlilik, insofililik, diyonatlilik, rostgo'ylik, halollik, or-nomuslilik, to'g'rilik, sabrandishalik, vazminlik, hojatbarorlik, ota-ona va kattalarni hurmat qilish, mehnatsevarlik, o'tmishga hurmat, insofililik, iymonlilik, milliy g'urur, vatanparvarlik, millatparvarlik kabilar kiradi. Bugungi kunda bularni yoshlar ongiga singdirish har bir ota-ona va tarbiyachi-murabbiylarning asosiy vazifalaridir. Xalqimiz urf-odatlarini, an'analarini va marosimlari katta tarbiyaviy ahamiyatga egadir. Odamlarning bir-biriga mehr oqibati, oqilona munosabati, to'g'ri muloqoti, iltifoti, extiromi xalqimizning ichki go'zalligini, boy ma'naviy va ruhiy qiyofasini ifodalaydi. Eng muhimi, xalqimizdagi mehruvatlilik, saxiylik, mehmondo'stlik, xushmuomalalik, mehr-oqibatlilik, andishalilik, samimiylik, to'g'rilik, intizomlilik, mehnatsevarlik, o'zini tuta bilishlik, tejamkorlik, sabr qanoatlilik kabi histuyg'ular va hislatlar bugungi kunda barkamol avlod tarbiyasida ibrat-namuna vazifasini bajaradi [3]. Etnografiya, psixologiya va tilshunoslikning rivojlanishi XIX asrning o'rtalarida bo'ldi. Etnopsixologiyaniing mustaqil fan sifatida vujudga kelishiga, yangi fan xalqlar psixologiyasining yaratilishi 1859 yilda nemis olimlari M. Lazar va X. Shtayntal tomonidan e'lon qilingan. Ular psixologiyaniing bir qismi bo'lgan ushbu fanni rivojlantirish zaruratini nafaqat alohida shaxslarning balki odamlar harakat qiladigan butun xalqlarning (zamonaviy ma'noda etnik jamoalarning) ruhiy hayotining qonuniyatlarini o'rganish zarurligi bilan izohladilar[8]. Etnopsixologiyaniing mustaqil bilim sohasi sifatida paydo bo'lishi, tan olish kerak, Germaniyada sodir bo'ldi. Milliy psixologiyaniing tabiatini "xalq ruhi" nazariyasi nuqtai nazaridan tadqiq qilish. XIX asr o'rtalarida nemis olimlari X. Shtayntal va M. Lazar 1859 yilda maxsus "Psixologiya jurnali" nashr eta boshlaganidan keyin boshlandi. Xalqlar va tilshunoslik". "Xalq psixologiyasiga oid fikrlar" nomli dasturiy maqolada ular etnopsixologiyaniing nafaqat alohida shaxslarning, balki butun jamoalarning ruhiy hayoti qonuniyatlarini o'rganishga mo'ljallangan bilimlarning yangi tarmog'i sifatidagi mohiyati haqidagi g'oyalari e'lon qildilar. Ta'kidlash joizki "Xalq ruhi" nazariyasining to'la bayoni, ayniqsa, Gegel falsafasida o'z aksini topdi. Gegel har bir xalqning o'tmishi va kelajagini mantiqiy "Mutloq ruh" bilan bog'lab tushuntiradi. Turli xalqlarning ma'naviy, siyosiy, iqtisodiy, hatto irqiy tafvutlariniing asosini ham shu "rux" tashkil etadi, deb ko'rsatadi.

Etnopsixologiya fanlararo bilim bo'limi bo'lib, u kishilar ruhiyatiniing etnik madaniy xususiyatlarini, etnik guruhlarning psixologik xususiyatlarini, shuningdek, millatlararo munosabatlarning psixologik jihatlarini o'rganadi. Mamlakatimizda etnopsixologiyaniing kelib chiqishi ko'plab xalqlarning psixologik qiyofasini, urf-odatlarini va xulq-atvorini o'rganish ehtiyojlari bilan bog'liq.

Psixolog, nevroptolog A.R. Luriya (1902-1977) boshchiligidagi O'zbekistonda 1931-1932 yillari madaniy-tarixiy yondashuv g'oyalari tekshirish ishlari olib borildi. Psixologlar oldiga qo'yilgan vazifa ijtimoiy-tarixiy shakllanishning psixik jarayonlariga ta'sirini tahlil qilish edi [7]. Tadqiqot jarayonida ilgari surilgan ijtimoiy-tarixiy tizimning o'zgarishi xalqning bilish (kognitiv) jarayonlariga ta'sir qilib, tubdan qayta qurilishiga olib keladi g'oyasini ilgari suriladi va o'z isbotini topadi. Yangi sharoitda harakatga kelgan hali ijtimoiy ongda mustahkamlanmagan qoida va me'yorlar ma'lum bir etnik guruhga hos psixologik

faoliyatning an'anaviy shakllari vositasida vujudga keladi. Luriya tomonidan bilish jarayonlari va o'zini o'zi tahlil qilish va baholash shakllari mazmunini o'rganish bo'yicha olib borilgan tadqiqot ishida yangi ijtimoiy munosabatlar ta'siri ostida odamlar ruhiyatida ma'lum bir o'zgarishlar bo'lishi aniqlangan. Tadqiqotchilar tomonidan etnopsixologiya masalalarini o'rganishda ma'lum muvaffaqiyatlarga erishilgan bo'lsa ham, lekin uning ko'p muammolari xali o'zining yechimini to'la topgan emas. Shulardan biri - milliylik va baynalmillatlik xususiyatlarining o'zaro munosabatidir. Millat, sinflar va turli ijtimoiy guruxlarni o'rganishda faylasuflar, sotsiolog va tarixchilar, asosan, ularning moddiy va ma'naviy madaniyati, tarkibi, ijtimoiy munosabatlariga etiborni qaratgan bo'lsalar, psixologlar esa, shaxs psixologiyasini o'rganish bilan cheklanib qolishgan. Ayrim psixologlar esa (S.L.Rubinshteyn) umuman ijtimoiy va etnopsixologiya fanlarining mavjud bo'lishligini shubxa ostida olgan[5].

Etnopsixologik xususiyatlarni o'rganuvchi tadqiqotchilarning aksariyat ko'pchiligi, uni ijtimoiy-tarixiy kategoriya ekanligini e'tirof etadilar va yana uni o'rganish qiyin obekt ekanligini ta'kidlashadi. Darxaqiqat, bu masala tekshirish va o'rganish uchun murakkab va tushunish bilan birga eng dolzarb, kam o'rganilgan muammo hamdir. Ilmiy manbalarda keltirilishicha, etnopsixologik xususiyatlarni o'rganishdagi qiyinchiliklar qo'yidagilardan kelib chiqadi:

Milliy psixologik qiyofani o'rganuvchi etnopsixologiya fanining boshqa psixologiya tarmoqlariga nisbatan sust rivojlanayotganligi va hanuzgacha uning umumiy masalalarini tadqiq etishning metodologik tamoyillari to'la ishlab chiqilmaganligi;

Etnik xususiyatlar ko'zga yaqqol tashlanib turgan holda, uni tashkil etuvchi ruhiy xislatlarning yashirin ekanligi, uni bevosita emas, bavoosita, ya'ni, ularning mahsullariga qarabgina baho berish mumkinligi;

Yuqorida zikr qilinganidek ayrim olimlarning ushbu masalalar borasida bir biridan farq qiluvchi munosabatlarga ega ekanligi;

Etnopsixologiyaning fan sifatida uzoq vaqt mobaynida ijtimoiy- gumanitar fanlar tizimida o'z o'rnini topa olmaganligi.

Lekin shunga qaramay, muayyan qiyinchiliklar milliy psixologik qiyofa, milliy xarakter kabi millatning ruhiy

xususiyatlari mavjud ekanligini psixologiya fani, uning tarkibiy qismi bo'lmish ijtimoiy psixologiya o'rganib kelmoqda. Bu sohada muvaffaqiyatli ish olib borish uchun ilmiy tekshirishlar metodikasini takomillashtirish va qator fan vakillari-faylasuf, tarixchi, etnolog, sotsiolog, psixolog, adabiyotshunos, san'atshunoslar hamkorlikda ish olib bormoqdalar[12]. Shaxslararo munosabatlar mazmuniga bir necha omillar ta'sir qiladi:

Birinchi omil bu siyosiy-iqtisodiy va jamiyat hayotida bo'layotgan ijtimoiy jarayonlar tizimi bo'lsa,

Ikkinchi omil shu etnik birlik yashab turgan tabiiy-geografik muhitning xususiyatlari kiradi.

Uchinchi omil esa xalq hayotida bo'lib o'tgan muhim tarixiy xodisa va voqealar kiradi.

Millatimizning asriy an'ana va urf-odatlarini, milliy xususiyatlarimizni bilmadan, hisobga olmasdan turib milliy mafkurani shakllantirish mumkin emas. Bunda "Sharq xalqlari munosabatlarini tartibga soluvchi va milliy tabiatimizga mos bo'lgan o'z-o'zini boshqaruv usuli, mahallani rivojlantirish hamda uning mavqei oshirish" kerak. Jamiyat hayotida totuvlik va ijtimoiy tarbiyani tashkil qilishda mahallaning ahamiyati beqiyosdir[12]. Tabiat qiyinchiliklarini, tashqi xavf xatarlarni birgalikda yengish, qurilish va obodonlashtirish ishlarini tashkil etishda kuchlarni birlashtirish, yaxshi-yomon kunlarda bir-biriga elkadosh bo'lishga intilish tuyg'usi o'zaro mehr-oqibat singari noyob insoniy fazilatlar mahallalarda shakllangan va avlodlar-avlodga o'tib kelgan.

Xulosa. Etnopsixologik xususiyatlar ayrim tadqiqotchilar ko'rsatganidek, Har bir xalqning tarixi va taqdiri o'ziga hos kechadi. Agar xalq tarixini va uning psixologik xususiyatlarini bir biriga solishtirsak, biz etnopsixologik xususiyatlarida xalq tarixini chuqur aks ettirishni ko'ramiz. Yuqoridagi zikr qilganimizdek, etnopsixologik xususiyatlarining shakllanishida tabiiy muhit ham ma'lum ta'sir ko'rsatadi. Demak, etnopsixologiya ma'lum bir etnik jamoa vakillarining ruhiy tipologiyasi, qadriyat yo'nalishlari va xulq-atvorining namoyon bo'lish faktlari, qonuniyatlari va mexanizmlari haqidagi fandir. U jamiyat ichidagi va bir xil geotarixiy makonda asrlar davomida yashab kelayotgan etnik guruhlar o'rtasidagi xulq-atvor xususiyatlari va uning motivlarini tavsiflaydi va tushuntiradi.

ADABIYOTLAR

1. Sh.M.Mirziyoyev, "Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz". T: O'zbekiston, 2017.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2017 yil 7-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-sonli farmoni.
3. Andreeva G.M. Ijtimoiy psixologiya. - M., 1996 yil.
4. Doronchenkov, A.I. Rossiyada millatlararo munosabatlar va milliy siyosat: nazariya, tarix va zamonaviy siyosatning dolzarb muammolari / A.I. Doronchenkov SPb: Extra-pro, 1995
5. N. Ismoilova D.Abdullayeva "IJTIMOIY PSIXOLOGIYA" T. 2013
6. V.M. Karimova, N. Shomurodova. "Etnopsixologiya". Oliy yurtlari talabalari uchun o'quv qo'llanma. - Toshkent, 2012
7. Lebedeva N.M. Etnik va madaniyatlararo psixologiyaga kirish. M. 1999 yil.
8. G.G.Shpert Etnik psixologiyaga kirish. - SPb., 1996 yil
9. Krisko V.G., Sarakuev E.A. Etnopsixologiyaga kirish. - M., 1996 yil.
10. Lebedeva N.M. Etnik va madaniyatlararo psixologiyaga kirish. - M., 1999 yil.
11. Qoraqulovich, J. A. (2023). ONTOGENETIK TARAQQIYOTDA ETNOPSIXOLOGIK TARBIYANING TUTGAN O'RNINI. Scientific Impulse, 1(9), 1950-1953.
12. Nigora Shomurotova "Shaxslararo munosabatlar etnopsixologiyasi" Ilmiy- uslubiy qo'llanma .Toshkent. 2017